

אמת משפטית ואמת היסטורית – משפטו של אמיל חביבי

ליאורה בילסקי*

משפט דיבה כצומת של זיכרון

זה זמן רב שהיסטוריונים של המשפט חוקרים תביעות דיבה כמקום מפגש מעניין בין המשפט להיסטוריה ובין הפרטי לציבורי. בהיות תביעת הדיבה חלק מן המשפט הפרטי היא נשלטת על ידי צדדים פרטיים מחד גיסא, אך מאידך גיסא, הגנה מסוג "אמת דיברתי"¹ מחייבת את בית המשפט לעסוק לעתים בשאלות היסטוריות השנויות במחלוקת ציבורית ואשר נוגעות באושיות הזיכרון והזהות הקולקטיבית.² תביעת הדיבה שהגיש אמיל חביבי בשנת 1988 כנגד עורכי העיתון "א-סינארה", עסקה בנרטיב המכונן של מדינת ישראל – מלחמת העצמאות ב-1948.³ חביבי הואשם מעל דפי העיתון בגין סיוע לעסקת הנשק שנחתמה בין ממשלת צ'כוסלובקיה לבין כוחות ההגנה היהודיים במהלך 1948, עסקה אשר לדעת היסטוריונים הביאה למפנה ביחסי הכוחות בין הכוחות היהודיים לפלסטינים. כך, טוען למשל הלל כהן כי העסקה ביססה את היתרון הצבאי של הכוחות היהודיים בשלב הראשון של מלחמת 1948, ואפשרה לצד היהודי לעבור ממגננה להתקפה.⁴ בגין האשמות אלו הגיש חביבי תביעת דיבה נגד עורכי א-סינארה וטען שהם פגעו בשמו הטוב.

* פרופסור מן המניין, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.

מאמר זה מתבסס על מאמר באנגלית Leora Bilsky, *The Habibi Libel Trial: Defamation and the Hidden Community Basis of Criminal Law*, 61 U. Tor. L.J. 617-655 (2011).

ברצוני להודות לרחל קלגסברון על עזרתה במחקר. הקרן הלאומית למדע תמכה במחקר זה תחת מענק מספר 1173/15.

תביעת הדיבה מעלה מספר עניינים עקרוניים: כיצד בית המשפט מתמודד עם נושאים היסטוריים שנויים במחלוקת? האם המשפט האזרחי יכול להוות במה להעלאת נרטיב פלסטיני מתחרה לנרטיב הציוני על מלחמת 1948? עד כמה בית המשפט יכול להוות פוסק הוגן בסכסוך פרטי בין מתדיינים ערבים אזרחי ישראל, אשר נסוב סביב מלחמת 1948? באופן כללי יותר, האם בתי משפט לאומיים מסוגלים להרחיק את עצמם מזיכרון לאומי הגמוני כאשר הם נדרשים לעסוק בסכסוך פרטי מנקודת מבטם של בני מיעוט לאומי?

משפטי בגידה ושיתוף פעולה מתנהלים בדרך כלל בבית משפט פלילי והם טעונים במשמעויות סמליות של שרטוט גבולות הקהילה הלאומית על ידי סימון הבוגד כאחר לקהילה. מה קורה לשאלות טעונות אלו כאשר הן עולות במסגרת תביעה אזרחית? תביעת דיבה אשר מבוססת על האשמה בבגידה בקהילה ובשיתוף פעולה עם אויבי הקהילה מעלה גם היא את שאלת שרטוט גבולות הקהילה. בית המשפט אשר נדרש להכריע בשאלה של הוצאת לשון הרע נדרש לקבוע בהחלטה מקדמית מהי הקהילה הרלוונטית לצורך ההכרעה המשפטית. הכרעה זו אינה עובדתית גרידא – שכן שיטות משפט שונות מציבות סטנדרטים שונים לקביעת גבולות הקהילה הרלוונטית על הספקטרום בין גישה הומוגנית, הרואה בקהילה המדינית מקשה אחת תוך סירוב להכיר בתת-קהילות, לבין גישה פלורליסטית, המוכנה להכיר בתת-קהילות המורכבות מקבוצות מיעוט שונות לצורכי פסיקת דיבה.⁵

משפט הדיבה של אמיל חביבי העלה את הבעיה בכל חריפותה, שכן הקהילות היהודית והפלסטינית חלוקות ביניהן לגבי הנרטיב ההיסטורי לגבי מלחמת 1948 וגוזרות מן הנרטיבים המתחרים מסקנות נורמטיביות ופוליטיות. בעוד הקהילה האחת רואה במלחמה מלחמת עצמאות לאומית, השנייה רואה בה אסון לאומי ונכבה. הבחירה בקהילה הרלוונטית לצורך ההכרעה המשפטית, משמעה גם בחירה בין נרטיבים היסטוריים אשר לאורם יש לבחון את שאלת לשון הרע. מנקודת המבט של הקהילה הישראלית – סיוע להצלחה במלחמת העצמאות כמוהו כאקט של גבורה וציון לשבח. לעומת זאת, מנקודת המבט של הקהילה הפלסטינית – סיוע לנכבה הפלסטינית כמוהו כמעשה בגידה ושיתוף פעולה הראוי לכל גנאי.

בניגוד לתביעה ציבורית במשפט חוקתי או פלילי, שבה צד אחד לדיון הוא המדינה, במשפט אזרחי המתדיינים הם אנשים פרטיים, ובית המשפט אמור להיות בורר נייטרלי בסכסוך ביניהם. במשפט הדיבה של חביבי, שני

הצדדים לסכסוך היו אזרחים ערבים במדינת ישראל, והם הציגו סיפורים מתחרים לגבי ההיסטוריה של 1948.

המאמר בוחן את הליטיגציה מפרספקטיבה של תיאוריה פרפורמטיבית – כזו המבקשת לבחון את גבולות השיח בבית המשפט הישראלי – מה ניתן לומר בו? עד כמה אימוץ נרטיב חלופי לנרטיב הציוני חותר תחת האמינות של הצדדים למשפט? מה ניתן ללמוד מהמתח או מהסתירות בין השיח המשפטי לשיח הציבורי של המתדיינים על מגבלות הדיון המשפטי? עד כמה המשפט יכול להוות פורום להכרה, ולו חלקית, בנרטיב של קבוצת מיעוט לאומית? בהמשך לכתובתה של ג'ודית באטלר,⁶ שעוסקת במגדר כפרפורמנס של זהויות ובאפשרויות לאתגר את גבולותיו המדומיינים, ארצה להפנות את המבט אל הפרפורמנס של זהויות לאומיות בישראל כפי שהתגלה במשפט חביבי. אבקש להתעכב דווקא על רגעים של כישלון, גמגום, הגזמה ופרודיה כחושפים את ההבניה החברתית של זהויות לאומיות במדינת ישראל. רגעים כאלו עוזרים לחשוף את ממד הכוח בהבניית זהויות חברתיות ומאירים את הזירה המשפטית כאתר של עיצוב זהויות ושרטוט גבולות קהילתיים, זאת, מעבר לתפקיד המסורתי של הכרעה בסכסוך. וכך, המאמר מבקש להסיט את המבט מן השאלה המשפטית – הכרעת בית המשפט בעניין תביעת לשון הרע – לשאלה הפרפורמטיבית – כיצד ניסו הצדדים להתדיינות לספר את סיפור הנכבה בבית משפט ישראלי? אילו זהויות הם ביקשו לעטות על עצמם? ובאופן כללי, מה ניתן ללמוד מניסיונותיהם על הזירה המשפטית כאתר סימבולי של מאבק על גבולות הקהילה האזרחית המדומיינת בישראל – הכולל רגעים של התנגדות, פרודיה, סתירות, ואירוניה?

הרקע לתביעה

בשנת 1988 התפרסמה כתבה בעיתון "א-סינארה" תחת הכותרת "זה לא רק עניין של סניליות".⁷ בכתבה זו הואשם אמיל חביבי על ידי עורך העיתון, לוטפי משעור, בשיתוף פעולה עם השלטון הישראלי ובבגידה בעם הפלסטיני. בין השאר, חביבי הואשם כמי שנסע בחברתו של מנהיג המפלגה הקומוניסטית, שמואל מיקוניס, בשנת 1948 לצ'כוסלובקיה ב"משימה לאומית מרגשת": לרכוש נשק עבור מדינת ישראל הצעירה. חביבי הגיש תביעת דיבה בבית המשפט המחוזי בנצרת.

לפני שאמשיך לתאר את נפתולי משפט הדיבה של חביבי שהתנהל בשנת 1988 (ראשו עסק בארועים משנת 1948), ברצוני לחזור אל משפט דיבה שהתנהל בשנת 1949. מדובר היה בתביעת דיבה פלילית אשר הגיש היועץ המשפטי לממשלה נגד עורכי היוםון הקומוניסטי "קול-העם", אשר נאשמו בהוצאת דיבתו של ראש הממשלה דוד בן גוריון.⁸ באותו משפט עמדה לדיון השאלה מיהו בוגד ומיהו פטריוט מנקודת המבט של הישוב היהודי.⁹ הרקע למשפט: נאום שנאם בן גוריון במלאת 25 שנה לתנועת הנוער העובד והלומד. בן גוריון שילב בנאומו התקפה חריפה על המפלגה הקומוניסטית בארץ, ובין השאר טען כי הקומוניסטים היהודים תמכו בפרעות שערכו המופתי ואנשיו ביהודים, ב־1936.¹⁰ בתגובה לנאום, פירסם "קול-העם" את המאמר שבו הכחיש את ההאשמה וטען כי דווקא בן גוריון הוא-הוא 'משתף הפעולה' עם האמריקאים.¹¹ בן גוריון הנזעם ציווה על היועץ המשפטי, בצעד חסר תקדים, להגיש תביעת דיבה פלילית. במסגרת אותה תביעת דיבה, בצעד חריג, זימנו הנאשמים לעדות את ראש הממשלה, דוד בן גוריון, וחקרו אותו חקירה נגדית נוקבת על החלטותיו המדיניות במהלך המלחמה, וניסו להציגן כנובעות מכניעה ללחץ אמריקאי. בנוסף, החליטו הנאשמים לזמן לעדות את שמואל מיקוניס, המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הישראלית. מיקוניס עלה על דוכן העדים ב־2 במאי 1951, ובחר להעיד על אותה עסקת נשק צ'כית משנת 1948 בה היה מעורב, כעדות לנאמנותה של המפלגה הקומוניסטית לאינטרס היהודי.

מיקוניס סיפר, כי מסעותיו היו קשורים בגיוס נשק ולוחמים מתנדבים לארגון ההגנה. עוד סיפר כיצד נפגש, לבקשתו, עם בן גוריון, בימים שבהם הפציצו מטוסי אויב את תל אביב, חיפה ומקומות אחרים בארץ. הוא הציע לבן גוריון ש"יסדרו לו ניירות" כדי שיוכל לצאת מיד למדינות הדמוקרטיה העממית, כדי לבקש ולהעביר במהירות מקסימלית נשק מגן. ואכן, אישור כזה ניתן לו והוא נסע. מסעו הוכתר בהצלחה, וכל חייל בצבא הכיר את הנשק הצי'כי.¹²

משפט הדיבה כנגד עורך "קול העם", מרדכי בילצקי, הסתיים בהרשעה משפטית,¹³ ואולם ברמה הציבורית, העובדה כי ראש הממשלה זומן ונחקר חקירה נגדית צולבת על החלטותיו המדיניות, על ידי עורכי העיתון "קול-העם", היא שזכתה לעניין ציבורי.

כארבעים שנה מאוחר יותר, ב־24 בספטמבר 1982, התפרסמה כתבה

במוסף שישי של "ידיעות אחרונות",¹⁴ שבה העלה מיקונים זיכרונות. הוא קבל, בין השאר, כי: "אני הוא האדם היחידי שלא קיבלתי את אות הקוממיות. זאת למרות שאני שלחתי את 2,500 הרובים הצ'כיים הראשונים למדינת ישראל, את המסר-שמיטים, ואת הקצינים והחיילים, עשיתי דברים גדולים." הוא גם גילה, כי "שמונים אחוז מן הדברים שעשיתי הייתי צריך להסתיר, מפני שהייתי צריך להיזהר מתופיק טובי ומאמיל חביבי" שותפיו למפלגה ויריביו הפוליטיים לימים.

אשר לעסקת הנשק, מיקונים סיפר כי את הקשר הראשון עם רוסיה הסובייטית יצר ב־8 במרץ 1948 באמצעות בלגרד דווקא. מיקונים הוסיף והעיר: "היה איתי אמיל חביבי, אבל אליו הם התייחסו רע מאוד. לא האמינו לו לאף מילה אחת."

הראיון ב"ידיעות אחרונות" עם מיקונים הצית את הוויכוח מחדש, הפעם בצד הערבי. קוראים העלו שאלות לגבי מעורבותו לכאורה של אמיל חביבי באותה עסקת נשק, ודרשו תשובות. במשך חמש שנים התנהל ויכוח ער מעל דפי העיתונות הערבית.¹⁵ הפעם התקיים דו-קרב מילולי בין עיתון "אל-איתחאד", עיתונה של המפלגה הקומוניסטית בשפה הערבית, לבין עיתון "א-סינארה", אשר העלה שאלות ודרש תשובות. עורך "א-סינארה" האשים את חביבי בבגידה באינטרס הלאומי הפלסטיני, בשל אותה מעורבות לכאורה בעסקת הנשק הצ'כית. לאחר שניסיונות רבים של חביבי לדיאלוג ובידור העניין מחוץ לכותלי בית המשפט נכשלו, הוא החליט להגיש תביעת דיבה בשנת 1988, לבית המשפט המחוזי בנצרת.

משפט הדיבה של חביבי מהווה צומת מרתק של משפט והיסטוריה. למעשה, כדי להצליח בתביעת הדיבה, היה על חביבי לשכנע את בית המשפט לבחון את מלחמת 1948 מנקודת המבט של הצד הפלסטיני המובס – שכן, לטענתו, קנה המידה לכיסוס "לשון הרע" נבדק מנקודת המבט של הקהילה הרלוונטית.¹⁶ חביבי, התובע, ביקש מבית המשפט הישראלי להכיר בכך שהאשמתו בשיתוף פעולה עם כוחות ההגנה, במהלך מלחמת 1948, מלחמה אשר כוננה את מדינת ישראל, יכולה להיחשב כדבר גינויו וביזויו, העולה כדי הוצאת לשון הרע ומצדיקה לפיכך פסיקת פיצוי בבית משפט ישראלי. המשפט שהתנהל מרתק במיוחד מאחר שחביבי, שהיה חבר כנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית במשך כעשרים שנה, היה גם איש רוח וסופר ערבי, אשר שאלת שיתוף הפעולה עומדת במרכז כתיבתו הספרותית. מה

קורה, אם כן, לדעותיו של הסופר חביבי כאשר הן נכנסות לטרקלין בית המשפט? אבחן שאלות אלו על ידי קריאה השוואתית בדרך בה מעוצבת דמות "משתף הפעולה" בספרות ובמשפט.

ספרות

בספרו פורץ הדרך, האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל,¹⁷ משרטט חביבי ביד אמן את דמותו של משתף פעולה ערבי עם כוחות הביטחון הישראלי, אשר דווקא מתוך הזדהות ואמון מוחלטים בתפיסת הביטחון הישראלית, מגיע לפקפוק בהבטחת האזרחות השווה לערבים במדינת ישראל ולביקורת עליה. הרומן התפרסם ב־1983 בערבית, ותורגם לעברית בשנת 1984 על ידי הסופר אנטון שמאס. גיבור סיפורו של חביבי, סעיד, בורח מחיפה במהלך מלחמת 1948. עם שובו הוא הופך למודיע עבור כוחות הביטחון הישראלי. מכאן ולהבא הוא מקיים "חיים סודיים", אשר הוא מקווה שיאפשרו לו להישאר בטוח בארצו הכבושה, תחת הגנתם של כוחות הביטחון הישראליים. הסיפור, אשר מתחיל עם מלחמת 1948, מסתיים במלחמת 1967 וחושף את היחס הקשה של הממשל הצבאי וכוחות הביטחון הישראליים כלפי ערבים אזרחי ישראל. למעשה, הרומן האופסימיסט מציג בפני הקורא הישראלי תמונת־מראה הפוכה, אשר דרכה מתבונן משתף הפעולה הערבי בחברה הישראלית דרך זווית הראיה הצרה, הביטחונית, היא הזווית המוכרת לישראלים כדרך המרכזית להבין דרכה את האזרח הערבי. האנשים היחידים עמם בא סעיד במגע קשורים לכוחות הביטחון: מפעילו יעקב, שופטים צבאיים, סוהרים, המושל הצבאי ועוד. אותם מומחי בטחון מתרגמים את המציאות החוקית והפוליטית של מדינת ישראל עבור סעיד, אשר מנסה בכל כוחו להבינה. סעיד מתואר בדמות השוטה, השורד למול כוחות חזקים ממנו, אך בדרכו הנאיבית חושף את הצביעות והכוחניות הישראליות. הספר חושף את המקום שבו האידיאלים הגבוהים של דמוקרטיה ושוויון־זכויות מתנגשים עם מציאות מפלה ומדכאת של האזרחים הערבים. כוחו של הרומן נעוץ באימוץ נקודת המבט של משתף פעולה ערבי אזרחי ישראל, וניסיון אמפתי להזדהות אתו. התוצאה היא כתיבה חתרנית המציגה בדרך אירונית את מציאותם האבסורדית של אזרחים ערבים תחת הממשל הצבאי הישראלי.

אביא שתי דוגמאות לאותה כתיבה חתרנית.
דוגמה ראשונה עולה בדיאלוג המתנהל בין סעיד לבין האפוטרופוס
לנכסי נפקדים¹⁸ אשר תופס אותו בשעה שהוא עובר דירה ומעביר את תכולת
דירתו:

"הראה לי תעודה המוכיחה שמטלטלין אלה הם שלך ואינם גנובים."
חשתי אובר עצות כנגד הטיעון הזה [...] ממתי זה מחזיקים האנשים בתעודות
המוכיחות שמטלטליהם רכושם הם ואינם גנובים? על כן חששתי למכנסיי.
"לא, לא. אלה רהיטי בית ערבי," אמר.
"אמת הדבר," אמרתי.
"הפכו לרכוש המדינה אם כן," אמר.
"כולנו רכוש המדינה," אמרתי.
ורכושי לא השתחרר מתפיסת המדינה עד אשר הבאתי את יעקב, והלה
שיכנעו כי רכוש המדינה אנוכי.¹⁹

כך, בעזרת דיאלוג קצר זה מצליח חביבי לחשוף את העולם ההפוך מנקודת
המבט של קבוצת המיעוט הערבי, עולם בו נציג שלטון החוק הישראלי בוז
'ברשות ובסמכות', בעוד הערבי המנושל מאדמתו ומביתו הוא בחזקת גנב,
עד שיביא הוכחות לבעלותו על מטלטליו; עולם בו אזרח ערבי מקבל הגנת
חוק לא בשל היותו אזרח אלא בשל היותו משתף-פעולה (בלשונו, "רכוש
המדינה").

אפיזודה אחרת בספר מדגימה את הדרך בה דווקא האימוץ השלם
והלכאורה-נאיבי של סעיד את עמדת כוחות הביטחון, אותה כניעה מוחלטת,
היא שחותרת תחת יציבותו של הנרטיב הציוני. האפיזודה מתארת את תגובת
סעיד לניצחון ישראל ב-1967:

באחד מששת הלילות השטניים הסבתי אל הרדיו מאזין לשידורים הערביים
של קול ישראל, מטעמי זהירות, והנה מגיע לאוזני קול השדרן והוא קורא
לערבים המובסים להרים מעל גגות בתייהם דגלים לבנים על מנת שיצילו
את בתייהם מפני החיילים המשתלחים [...] נתבלבלה עלי דעתי: לאלו ערבים
מתכוון השדרן? מובסי המלחמה הנוכחית או מובסי רודוס? אמרתי בנפשי:
היה מובס על כל צרה שלא תבוא [...] על כן התקנתי דגל לבן מסדין מיטתי

והידקתי אותו למקל המטאטא, ואת זה הרמתי על גג ביתי, ברחוב ההר
בחיפה – דגל ההפלגה בנאמנות למדינה.²⁰

מנקודת מבטו של הפלסטיני, אין הברל עקרוני בין התבוסה ב־1948 לתבוסה ב־1967. מנקודת מבט מדינית ומשפטית זהו הברל עקרוני מאוד, בין אזרחי ישראל הערבים, לבין הפלסטינים תושבי השטחים הכבושים. הנפת הדגל הלבן על ידי סעיד, שאינו מצליח להבחין בין תבוסה לתבוסה מסבכת אותו כאשר מעשהו נקרא על ידי הממונים כמעשה חתרנות תחת הממשל:

אמר: אין זו אלא רמיזה מצדך שחיפה היא עיר כבושה ואתה קורא לנתקה
מן המדינה.²¹

כאן אנו נחשפים לשבריריות הכוח, לחוסר הביטחון והספק אשר יכולים להתעורר למול מקל מטאטא עם פיסת בד לבנה.²² אפיזודה זו מגלה גם טפח מיחסי הכוחות בין מפעיל למשתף פעולה – ורגעי היפוך היררכיית הכוח אשר הם מזמנים.²³

אולם, יש לשים לב, כי הבחירה של חביבי לכתוב את הסיפור מנקודת מבטו של משתף פעולה ערבי, אינה מסתכמת בביקורת על המשטר הישראלי. הביקורת של חביבי גם מופנית פנימה, כלפי הקהילה הערבית שאליה הוא משתייך. אמנם, רכוש משפחתו של סעיד נגזל, אך הוא עצמו, כמנהיג בברית פועלי א"י, מתואר בספר נכנס לבתים נטושים ערבים, אוסף לעצמו "ריהוט נטוש" [עמ' 50], וגם מקבל לידיו "בית נטוש" מבתיים של ערביי חיפה [עמ' 49]. בצורה זו, משרטט חביבי בפני קוראיו את אותו תחום מוסרי אמביוולנטי המכונה בספרות המחקר "האזור האפור" שאותו מאכלסות דמויות של משתפי פעולה, ניצולים ושורדים, אשר הופכים לעיתים בעצמם למקורבנים של בני עמם.²⁴ קיומו של 'אזור אפור' של משתפי פעולה (שהם בריבזמן גם קורבנות וגם מעוולים), מביא לכך שקהילת המיעוט תפנה את האצבע המאשימה פנימה כלפי אותם יחידים מבני עמם שבחרו לשתף פעולה עם הכובש, במקום לדרון במבנה הפוליטי והמשפטי אשר מאפשר להפוך קהילה של אזרחים למשתפי פעולה עם השלטון כנגד בני עמם. בעזרת תיאור אמפתי ואירוני של דמות משתף הפעולה, מצליח חביבי להציג בפני קוראיו

את הדילמה המוסרית אשר מעלה שאלת שיתוף הפעולה על היבטיו החיוביים והשליליים עבור האזרח הערבי. החל בעצם ההחלטה להישאר לחיות תחת שלטון ישראל, עובר דרך השתתפות בכלכלה ובמערכת החינוך הישראלית, וכלה בשיתוף הפעולה הביטחוני עם הממשל הצבאי והשב"כ. ההזדהות של הקורא עם סעיד עוזרת להשהות את השיפוט המוסרי ולהרהר במשמעות הבחירה בדרך של שיתוף פעולה עבור בן מיעוט מן הצד המובס, ולהתחיל בתהליך ארוך וכואב של יצירת הבחנות בין שיתוף פעולה לגיטימי וראוי בין אזרחים מקבוצות לאומיות שונות, שמהווה בסיס לקיומה של חברה דמוקרטית פלורליסטית, לבין שיתוף פעולה מגונה, החותר תחת קשרי האמון ההדדי בקהילה על ידי הלשנה ובגידה.

בחזרה למשפט

מה קורה לאותו ניתוח עדין ומורכב של שיתוף הפעולה כאשר הוא נכנס לטרקלין המשפט?²⁵ כאמור, בעקבות פרסום הכתבה נגדו ב"א-סינארה", חביבי הגיש תביעת לשון הרע כנגד עורכי העיתון לבית המשפט המחוזי בנצרת. בתביעה הוא ביקש מבית המשפט לקבוע, כי הכתבה מהווה הוצאת לשון הרע נגדו. במרכז משפטו של חביבי עומדת, אם כן, שאלת שיתוף הפעולה. מיהו משתף פעולה? מהו הסטנדרט הנורמטיבי שלאורו יש לשפוט את מעשיו? מיהי הקהילה הרלוונטית להכרעה בשאלה אם האשמה בשיתוף פעולה מהווה לשון הרע? תביעת הדיבה מאלצת את בית המשפט הישראלי לחזור לרגע המכונן של המדינה, למלחמת העצמאות, ולהתבונן בה מזווית הראייה הפלסטינית.

כאמור, כדי להחליט האם האשמה בשיתוף פעולה מהווה לשון הרע, על בית המשפט לקבל הכרעה מקדמית לגבי הקהילה הרלוונטית, אשר לאור הנורמות שלה יש להכריע בסוגיה.²⁶ ברצוני להצביע כאן על בעיה ייחודית המתגלה במסגרת משפטי דיבה אשר עניינם האשמה בשיתוף פעולה. כאשר תביעת הדיבה עוסקת בשאלת שיתוף פעולה עם רשויות המדינה, הטענה המהותית של התובע (האשמתו כמשתף פעולה מהווה לשון הרע נגדו), מתנגשת עם הפרוצדורה המשפטית שבה הוא בחר להוכיח את צדקת דרכו (דרך של שיתוף פעולה עם רשויות המשפט הישראלי). במילים אחרות, עצם הבחירה להגיש תביעת דיבה להכרעת בית משפט ישראלי כדי שיכרר את

ההאשמה של התובע כ"משת"פ" עם ישראל, מהווה אישור ברמה הסמלית של אותה הטענה בדבר היות התובע "משתף פעולה". כמובן שניתן להבחין בין סוגי שיתוף הפעולה עם רשויות המדינה, ובכל מקרה ניתן לומר כי חשובה רק השורה התחתונה – הכרעת הדין. אולם, כל מי שמודע לצד הסימבולי הניכר של משפטי דיבה לא יכול להתעלם מן הקשיים הניכרים שמבנה זה מעמיד בפני התובע.

כך, עוד לפני שנכנסים לעובי הקורה של הבנת משמעות ההאשמה בשיתוף פעולה ואם היא עולה כדי לשון הרע במשפט, עצם קיום המשפט מעלה תמיהה: מדוע בחר חביבי להגיש תביעת דיבה לבית משפט ישראלי? איזו מטרה אמורה התביעה להשיג? שהרי אפילו אם בית משפט ישראלי יקבל את טענות התובע, ויקבע כי האשמתו של חביבי בשיתוף פעולה עם כוחות הביטחון היהודים מהווה הוצאת דיבה, מהו התוקף המוסרי של החלטה כזו בקרב הקהילה הערבית בישראל? האין עצם הניצחון המשפטי בבית-משפט ישראלי מהווה הוכחה חותכת כי ההאשמות בדבר שיתוף הפעולה של התובע עם רשויות המדינה היו מוצדקות?²⁷

ניסיון לענות על השאלה במונחים מוחלטים מביא אותנו למבוי סתום. אולם, ברצוני להציע כי דווקא אותו מתח שנוצר בין פרוצדורה לטענות מהותיות מאפשר להחזיר את המבט אל ההליך המשפטי ואל הדרך בה הוא משתתף בשרטוט גבולות הקהילה האזרחית המדומינת. מאחר שלב משפט הדיבה עוסק בשאלת היחס בין היחיד לקהילה, או ביתר דיוק, בשאלת הנרטיב הקהילתי שלאורו על בית המשפט לבחון את משמעות "לשון הרע" – הוא מאפשר הצצה נדירה אל הדרך שבה הצדדים מפרשים נרטיב זה, משתמשים בו, ומאתגרים אותו בו זמנית. כפי שצינתי, במשפט חביבי מדובר במתדיינים החברים כולם בקהילת מיעוט ערבי-ישראלי, אשר שותפים לכאורה לנרטיב אלטרנטיבי לנרטיב הציוני, כזה הרואה ב-1948 נכבה ואסון לאומי.²⁸ מאחר שמדובר בהליך נזיקי-אזרחי, בית המשפט הישראלי נדרש להיות צד שלישי חסר פניות כדי להכריע בסכסוך בין מתדיינים אזרחים ערבים על פי העדויות המובאות בפניו. לפיכך, נוצרת אפשרות לבית המשפט להכיר בנרטיב של הנכבה כנרטיב המוסכם על כל הצדדים לסכסוך, לפחות לצורכי ההכרעה במשפט הדיבה. כך, מבנה התביעה האזרחית פותח פתח לשמיעת סיפורים החותרים תחת הנרטיב הציוני, על מנת לבחננו בעיניה של קהילת המיעוט הערבי.²⁹

כפי שראינו, ההתדיינות מהווה אתגר לא פשוט עבור הצדדים, אבל גם עבור בית המשפט. בית המשפט מעוניין לבסס את אמינותו בעיני המתדיינים, ולכן הוא צריך להיות חסר פניות. מאידך גיסא, כבית משפט ישראלי, הוא מחויב לנרטיב הלאומי אשר נותן תוקף לעצם קיומו כבית-משפט במדינת ישראל.³⁰ מרתק, לכן, לקרוא את החלטות השופטים, בין השורות, ולנתח את הדרך בה השופטים מנסים להתמודד עם הבעיה הנרטיבית.³¹ אולם, במאמר זה ארצה לחשוף דווקא את ההליך שעובר על המתדיינים עצמם, הליך אשר ניתן לשחזרו מתוך דפי הפרוטוקול, אשר במאמצים רבים הצלחתי להשיג, למרות שהוא לא נשמר יותר בארכיון בית המשפט.

מה קורה למתדיינים במהלך המשפט? כיצד ההליך המשפטי משפיע על הקול בו הם בוחרים לדבר? מהו הסיפור שהם מספרים? איזו פרסונה/מסכה הם מאמצים בבית המשפט, וכיצד היא מתכתבת עם עמדותיהם הציבוריות, אותן הביעו מחוץ לבית המשפט, או עם הפרסונה הספרותית שלהם? אתחיל בדילמה שיוצרת עצם הגשת תביעת הדיבה עבור התובע.

כאמור, אמיל חביבי בוחר להגיש תביעת דיבה לבית משפט ישראלי. בחירה זו מעוררת תמיהה לאור העמדות הביקורתיות שהביע ביחס למערכת המשפט הישראלית, אותן ביטא מעל בימת הכנסת במהלך עשרים שנות חברותו בה כחבר כנסת מטעם מק"י, ובכתיבתו הספרותית.

באחת האפיזודות ברומן האופסימיסט שואל הגיבור סעיד את אשתו, האם לא היתה ברשות דודיה אדמה בג'סר א־זרקא. האישה עונה: "בוודאי, אבל הממשלה השתלטה עליה כשם שהיא השתלטה על יתר האדמות של ג'סר א־זרקא." סעיד ממשיך ושואל, האם לא פנו דודיה לבית המשפט. ועל כך עונה אשתו בהשתאות: "המוכתר שח לנו כי אמרו לו: נלחמתם והובסתם, על כן אתם ורכושכם מותרים לנו. מה חוק יעמוד למנוצח בבקשת זכויותיו?"³²

אפיזודה זו מציגה כאן עמדה ביקורתית המטילה ספק בעצם היכולת של בית משפט ישראלי לקיים את תנאי היסוד של הנייטרליות השיפוטית, כאשר מדובר בתביעות של אזרחים ערבים. כיצד ניתן ליישבה עם ההחלטה של חביבי לתבוע כעת בבית משפט ישראלי? ייתכן שניתן להסביר את העמדה הביקורתית שמעלה חביבי ברומן כמצומצמת להקשר המאוד טעון של הפקעת קרקעות, או למערכת בתי-המשפט הצבאיים. במשפט האזרחי, לעומת זאת, כאשר בית המשפט נקרא להכריע בסכסוך בין שני פרטים, הוא יכול להשתחרר ממוסרות הסיפור הלאומי ולבחון את הסוגיה בעיניהם

של המתדיינים. אולם, גישה כזאת דורשת לקבל הבחנה חדה בין המשפט הציבורי למשפט הפרטי, תוך התעלמות מן הסממנים הציבוריים הנלווים גם להתדיינות במסגרת המשפט הפרטי.³³ בהקשר שלנו, גישה כזאת דורשת לראות במשפט הדיבה כמערכ הכרעה עובדתית גרידא בנוגע לעמדות הרווחות בקהילה הערבית לגבי משמעות מלחמת 1948, הכרעה שאינה מערבת כל מימד נורמטיבי-ערכי מצד בית המשפט. ואולם משפטי דיבה שעוסקים בשאלות של בגידה ושיתוף פעולה ידועים בארץ ובעולם בממד הנורמטיבי השיפוטי החזק שלהם. כך למשל, בתי משפט אמריקנים סרבו לקבל תביעות דיבה של אסירים שהואשמו על ידי חבריהם בשיתוף פעולה ובהלשנה לרשויות הכלא, מאחר שמדובר בקהילה "לא נורמטיבית".³⁴ תביעת הדיבה של חביבי מעוררת שאלות רגישות במיוחד, שכן מדובר בהאשמה של אזרח ערבי בשיתוף פעולה עם כוחות הצבא היהודי כדי לסייע במלחמת העצמאות. קשה לרמות שאלה טעונה וערכית יותר מזו בבית משפט ישראלי, שכן בית המשפט נדרש להתעלם מן המשמעות של מלחמת העצמאות עבור מדינת ישראל ולקבל עמדה של קהילת מיעוט, הרואה בסיוע לניצחון היהודי במלחמה מעשה של בגידה, ולו לצורך הכרעה בתביעת לשון הרע.

להיכן נעלמה עמדתו הביקורתית של חביבי על החוק הישראלי? האם עצם בחירתו להגיש תביעת דיבה בעניין רגיש זה לבית משפט ישראלי לא מעניקה מניה וביה לגיטימציה לבית משפט זה? האם היא לא חותרת תחת אמינות ביקורתו של חביבי על מערכת החוק בישראל כאיש ציבור וכסופר? חביבי נחקר בדיוק על הנקודה הזאת בבית המשפט. שואל אותו עורך הדין מטעם ההגנה: מה פתאום בחרת להביא תביעת דיבה לבית משפט ישראלי? ועל כך עונה חביבי:

ביטאתי את עמדתי באשר לבתי המשפט בישראל בצורות שונות. אחד ההישגים של הדמוקרטיה כאן הם בתי המשפט. היו לי ויכוחים בנושא זה עם ידידים ויריבים, גם בקשר למידת החיוניות והתועלת של הופעה בבתי הדין בשטחים. אני תמכתי בהופעה גם שם. לא העלמתי עין מכך שיש חוקים בישראל שאינני מסכים להם. ובתי המשפט גם מוגבלים על-ידי חוקים אלה. אם שואלים אותי, האם עמדתי היתה שבעניינים פוליטיים דוגמת המשפט הנוכחי לא צריך לפנות לבתי המשפט של ישראל, תשובתי

היא: במשך חיי הפוליטיים לא נתקלתי בסיוט יומיומי כמו הסיוט של הכתבות ב'אל-סינארה' בלי שאני אבין מה הסיבה לכך. אני שלחתי אנשים כדי שהנתבע ירפה ממני. הוא מסתובב במסלול שלו ואני בשלי. ניסיתי לשאול מדוע כל הגישה הזאת, וכל הזמן בכתבותיו היה אומר: אם מה שאני כותב לא נכון – היו מגישים משפט. אני לא רציתי להגיש משפט, אין לי צורך בכל הדברים האלה. כתבתי מאמרים, עניתי, שלחתי אנשים, ביקשתי, וכל פעם שאני מנסה למצוא דרך הוא חושב שאני חלש, עד שלא היתה לי ברירה אלא להגיש את המשפט. זה לא קשור לבית המשפט בישראל, שאני מעריך בהערכה גבוהה.³⁵

חביבי מעיד אם כן, כי הגשת התביעה לבית המשפט הישראלי הייתה מבחינתו מוצא אחרון, הדרך היחידה לסיים את הסיוט שהוא נקלע אליו. כלומר, ניתן למצוא בדבריו רמז לקושי שלו כאזרח ערבי לפנות לבימ"ש בסוגיה זו.³⁶ אולם, עמדת חביבי מעל דוכן העדים במשפט שונה מהעמדה שאותה הוא הציג ברשימה לעיתונו "אל-איתחאד":

נכון שלא הגבנו להזיותיו של מיקונים [...] אני רוצה להודות בכך שהנהגת המפלגה יעצה לי, בפעם הזאת, לא להגיב להזיות אלה. אבל אני עמדת על כך כי זכותי לראות בדברים האלה בדיה שפלה וניסיון להשמצה אישית והשפלת כבודי האישי והלאומי והמפלגתי. ואלמלא ישראל ובתי המשפט של ישראל, ואלמלא החלטות מפלגתי האוסרות עלי לעשות כן, הייתי מפנה את הגמדים וסוכני השב"כ שהתירו לפירסום טינופת זו בעיתונם לבתי המשפט (לערכאות).³⁷ [הדגשה הוספה, ל.ב.]

ניתן להבין את הצורך של חביבי להבליע את ביקורתו זו על בתי המשפט הישראליים בעדותו במשפט, כקשורה לשיקולים אסטרטגיים במשפט. אולם, בעדותו, למעלה מן הצורך, בוחר חביבי לפתוח ולסיים בדברי שבח והערכה למערכת בתי המשפט הישראלית כהישג של הדמוקרטיה בישראל. עמדה זו עומדת, לכאורה, בסתירה לעמדות הפומביות שלו. האם יש לקרוא את דברי השבח שנותן חביבי לבית המשפט הישראלי כשינוי דעה? ואולי מדובר בעוד מחווה אירונית מצדו של חביבי, בדומה לדמותו הספרותית של סעיד אבו-אלנחס, המפליג בנאמנות למפעיליו כדי לעורר אי-נוחות בקרב קוראיו?

ניתן לקרוא את דבריו של חביבי כחלק מן המחוות ההכרחיות של צד למשפט המבקש לזכות באמון בית המשפט. אולם, כאן מתגלה גם שורש הבעיה. תשובתו של חביבי מצביעה על הקשיים המבניים שעומדים בדרכו של המתדיין הערבי, קשיים הנובעים מכך שיש בכוח ההתדיינות עצמה לצבוע את זהותו באופן בעייתי ביחס לקהילת המיעוט אליה הוא משתייך. במילים אחרות, כמו בתיאטרון אבסורד, במהלך המשפט, התובע דיבה על כינויו כ"משתף פעולה" נאלץ לשים על פניו שוב ושוב את מסיכת "משתף הפעולה" כדי לזכות באמון בית המשפט. חשיפת המתח בין עמדתו הפומבית של חביבי לבין עדותו בבית המשפט עוזרת לחשוף צד סמוי מן העין של ההליך המשפטי. מעבר לשאלה המשפטית מתגלה כאן הזירה המשפטית כבמה לביצוע (פרפורמנס) של זהויות, כזו המטילה מגבלות ייחודיות על המתדיין הערבי המבקש לזכות באמון בית המשפט הישראלי, וכזו המחייבת את הצדדים לנקוט אסטרטגיות שונות להתמודד עם מגבלות אלו. התבוננות במשפט כעל מקום בו אנשים מבצעים/משחקים זהויות נתונות, מאפשרת להבחין ברגעים חתרניים במשפט ודרכם בגבולות המדומיינים של הקהילה אשר נתונים למשא ומתן במהלך המשפט.³⁸

המשפט כפרפורמנס של זהויות

התובע כמשתף פעולה

אני רוצה להצביע על שלושה עניינים פרוצדורליים שבהם ההליך המשפטי לוקח חלק בהצגת חביבי כ"משתף פעולה", דבר הפוגע בטענתו המשפטית המהותית, הקוראת לבית המשפט לנקות את שמו מאשמת שיתוף הפעולה.

סמכות השיפוט

ההחלטה להגיש תביעה בבית המשפט ישראלי מכפיפה את התובע לסמכות השיפוט של בתי המשפט הישראליים ומעידה באופן סמלי על קבלה עקרונית של האוטוריטה שלהם. במשפט הדיבה, החלטה זו מעידה כי התובע מאמין שבית המשפט הישראלי מסוגל לייצג נאמנה את עמדותיו של הציבור הערבי בנושאים רגישים כמו סיפור הנכבה ובנושא משתפי הפעולה. כאשר מדובר בדיבה שעוסקת בנרטיב ההיסטורי של 1948, קבלת סמכות השיפוט, שכרגיל היא ענין פורמלי גרידא, מקבלת כאן משמעות נוספת של מתן אמון

באפשרות שבית משפט ישראלי ישכיל להבין וירצה להבין את משמעות 1948 מנקודת מבטו של הציבור הערבי.

שפת הדיון

הסכסוך המקורי בין עורכי "א-סינארה" וחביבי התנהל מעל דפי העיתונות הערבית, בשפה הערבית. כדי לאפשר לבית המשפט ישראלי להכריע בסכסוך היה על הצדדים לתרגם את הכתבות לעברית. תיק בית המשפט כולל כ-500 עמודים מתורגמים של כתבות עיתון בשפה הערבית, אשר עוסקות רובן ככולן בתופעת שיתוף הפעולה והשפעתה ההרסנית על הפוליטיקה הערבית.³⁹ יש לשים לב כי התרגום לעברית של האשמות הדדיות בעיתונות הערבית על שיתוף פעולה של גורמים שונים בחברה הערבית עם השלטון הישראלי, מהווה הצגת "הכביסה המלוכלכת" של קהילת הקורבן בפני בית משפט וקהל ישראלי. אמנם התרגום לעברית של הוויכוח הפנים ערבי בנושא שיתוף הפעולה עשוי לסייע לבית המשפט לקבל פרספקטיבה ביקורתית, ואולי אפילו לעודד דיון באחריות המוסרית של השלטון הישראלי לתופעת משתפי הפעולה ולהתפוררות הסולידריות הקהילתית בחברה הערבית. אולם, התרגום לעברית מעורר גם את החשש של שימוש לרעה, שדברים אלה ישמשו בבית המשפט ישראלי כ"האשמת הקורבן", על ידי הצגת החברה הערבית כולה כמשתפת פעולה, כפגומה בפגם מוסרי, וכך יסיטו את הדיון מאחריות השלטון הישראלי בשנות הממשל הצבאי ליצירת רשתות של משתפי פעולה כדרך שליטה יעילה במיעוט הערבי – להאשמת הקהילה הערבית שמקרה יצאו משתפי פעולה.⁴⁰

שאלת התרגום לעברית הופכת לנקודה רגישה במיוחד, מאחר שאחת ההאשמות שנטענו כנגד חביבי בכתבה המקורית ב"א-סינארה" היתה שהוא עשה "מחנה של דולרים" מסבל בני עמו, ושיתף פעולה בכך שתרגם את יצירותיו לשפות לועזיות, ובכללן לעברית. וכך ההליך המשפטי יוצר שחזור סימבולי מעל במת המשפט של אחת ההאשמות בעיתון, אשר בגינן בחר חביבי להגיש את תביעת הדיבה מלכתחילה.

עדים ועדויות

שיטת המשפט שלנו מבוססת על שמיעת עדים. מידת האמון של בית המשפט בעד תלויה במוניטין שלו. בית המשפט יתקשה להעריך בחיוב

עדים אשר יצא להם מוניטין של כאלה ששוללים באופן עקרוני כל שיתוף פעולה של אזרח ערבי עם מוסדות המדינה, לרבות בתי המשפט שלה. בחינת העדויות במשפט חושפת את המתח בין הצורך לבסס את הטענה, כי ההאשמה בשיתוף פעולה פגעה במוניטין של חביבי בקרב קהילתו, לבין הצורך לזמן עדים שיהיו אמינים על בית המשפט הישראלי.

חביבי זימן לעדות שני עדי מפתח יהודים, את המשורר נתן זך ואת איש הספרות נסים קלדרון. שניהם אנשי ציבור ידועים, אמינים על בית המשפט. אולם, עדותם מעידה דווקא על חוסר הבנתם הבסיסית בפוליטיקה של הקהילה הערבית. שניהם העידו על כך שאינם בקיאים בשפה הערבית, אפילו ברמה של קריאת עיתונים. כאשר קלדרון נשאל בחקירה נגדית, מה לדעתו האמירה הפוגעת ביותר בכתבה שכללה אמירות שונות ביחס לחביבי, הוא ענה: "אם שואלים אותי מה הדעים אותי במאמר נשוא המשפט, אני עונה: ההתייחסות המינית בעניין רחוב הירקון, המוכר כמרכז זנות בתל-אביב. אמרו שחביבי הסתובב שם, ברח' הירקון.⁴¹ אני תל-אביבי. העניין המיני המם אותי. זה שהביא נשק ב'48' נראה לי נושא לגיטימי לוויכוח, לא קומם אותי".⁴²

כאן ניתן לראות בברור כיצד ההליך המשפטי והצורך לרכוש את אמון בית המשפט מביאה את חביבי לבחור עדים אשר חותרים תחת טענתו המהותית – שכן הוא מעדיף להעיד אנשי ספרות יהודים האמינים על בית המשפט, אך אינם מבינים את השפה הערבית או את הפוליטיקה הפנים-ערבית, כדי להוכיח ששמו הטוב של חביבי נפגע בעיני הקהילה הערבית. ניתן לסכם ולומר כי חביבי כתובע במשפט נאלץ להשתתף בריטואלים משפטיים אשר מציגים אותו כ"משתף פעולה" בעייתי בעיני קהילתו, וזאת על מנת לזכות באמונו של בית המשפט.

ההליך חושף את הפן הכפול של המשפט – בירור האמת בכפוף למגבלות הדיון המשפטי. אולם, בניגוד להנחה המקובלת בדבר אפשרות ההפרדה הפשוטה בין פרוצדורה למהות, משפט הדיבה מראה את קשרי הגומלין ביניהן ואת הקושי להפרידן. ההליך במשפט הדיבה לא נשאר שקוף או נייטרלי, אלא ההליך המשפטי וכללי הפרוצדורה לוקחים חלק בעיצוב זהויות הצדדים במשפט ובשרטוט גבולות הקהילה. הקריאה הפרפורמטיבית, שמבקשת לחשוף את רגעי אי ההתאמה בין פרוצדורה למהות במשפט, עוזרת לחשוף את המתח בין זהות קהילתית לבין אזרחות ישראלית כפי שחווים אותו מתדיינים ערבים אזרחי ישראל בבית משפט ישראלי.

הנתבע כציוני נלהב

נפנה כעת בקצרה לדרך בה המשפט מעצב את זהותו של הנתבע. אקדים ואומר כי מדובר בהיפוך מוחלט בין עמדותיו הלאומניות של הנתבע כפי שהוצגו מעל דפי עיתונו, "א-סינארה", לבין הדרך שבה הוא בוחר להציג עצמו בבית המשפט הישראלי, כמי שמבקש מבית המשפט לאמץ נרטיב ישראלי המדיר את נקודת המבט הערבית.

הפער הזה חזק במיוחד בעדות הנתבע, לוטפי משעור, עורך "א-סינארה", אשר הציג עצמו בטוריו בעיתון כמייצג הקול הפלסטיני הפטריוטי. במשפט, לעומת זאת, הוא מאמץ לעצמו את מסיכת הציוני הפטריוט, כדי לכפור בטענה כי המאמר שפרסם בעיתון עולה כדי הוצאת לשון הרע על חביבי. משעור מעלה טענה מקדמית שלפיה בית המשפט צריך לדחות את תביעת הדיבה של חביבי על הסף, שכן לטענתו, ייחוס מעשה של שיתוף פעולה לאזרח ערבי עם רשויות המדינה לא יכול להוות באופן עקרוני לשון הרע במדינת ישראל; אמירה כזו, לטענתו, לא יכולה שתיחשב בעיני בית המשפט בישראל כמבזה, משפילה ומביישת. שכן החברה בישראל בכללותה רואה בכך מעשה אזרחי ראוי לשבח.

כדי להדגים את הפער בין עמדה ציבורית לבין עמדה משפטית אבקש להשוות בקצרה בין הכתבה עילת התביעה, לבין עדותו של משעור במשפט. כך כותב משעור בלשון אירונית בכתבה ב"א-סינארה": "בשנת 1948 נסע אמיל חביבי לצ'כוסלובקיה במשימה לאומית מרגשת להבאת נשק עבור מדינת ישראל הצעירה. וגדולי המדינה זוכרים לו זאת. הדבר אירע לאחר שמנהיגי ה'הגנה' החזירו אותו מלבנון לישראל. והאם דבר כזה מתבצע ללא תשלום מחיר מתמשך? מחיר כזה לא החל ולא נסתיים ביום בו ניסו החברים בשנת 48' [החברים – הכוונה לקומוניסטים] לשכנע את מנהיגי ההגנה להמשיך את מלחמת השחרור, על מנת שתכלול את הגדה המערבית הצפונית, והשלטת משטר קומוניסטי בה."

במשפט, לעומת זאת, טען משעור לגבי עסקת הנשק כך: "והרי בחברה הישראלית, פרסום העובדה שהתובע דאג בצורה זו או אחרת להבאת נשק למדינת ישראל בשנת 48', כאשר המדובר בעצם הדאגה של התובע לכיטחון המדינה הצבאי [...] לא ייראה ולא ייחשב כפרסום המוציא דיבתו [...] ייחשב כמי שראוי לשבח ולכבוד מיוחדים."⁴³ ובאופן מפורש הוא דוחה את הדרישה מבית המשפט להכיר בסטנדרט נפרד לקהילה הערבית במסגרת דיני לשון

הרע במשפט הישראלי. וכך הוא אומר: "הרי בימ"ש בישראל אינו אמור לבטא את התייחסותם של הערבים בישראל בתור קבוצת אוכלוסין שאינה מהווה רוב במדינה ובגדה המערבית, מאחר והוא אמור לבטא בהקשר זה את התייחסותה של החברה הישראלית בכללותה לאנשים אלה."⁴⁴

מבחינה משפטית יבשה ניתן להצדיק את עמדתו של הנתבע כצעד אסטרטגי המיועד להשיג ניצחון משפטי בצורה הקלה ביותר, ברמת העיקרון, בלי להיזקק להבאת עדים או ראיות אחרות. שכן הוא טוען כי בחינת "לשון הרע" צריכה להיבחן במבחן אובייקטיבי של "החברה הישראלית בכללותה" ולכן עמדות הקהילה הערבית כלל לא רלוונטיות. אסטרטגיה זו התבררה כחיונית לנתבע, מאחר שהוא לא הצליח להביא כל ראיה לכך שההאשמות כלפי חביבי היו מבוססות מבחינה היסטורית (כלומר, לא יכול לבסס טענה חלופית של "אמת דיברתי").

אולם, הסבר כזה מתעלם מהמשמעות הסמלית החזקה של ההתדיינות ומן המרכיב החשוב של משפט דיבה כלוקח חלק בעיצוב גבולות הקהילה הנורמטיבית. בית המשפט, בהחליטו על גבולות הקהילה דרכה יבחן את לשון הרע, משרטט בו זמנית את קהילת האזרחות במדינה. אימוץ טענות הנתבע עשוי לקדם, למעשה, תפיסה שלפיה הקהילה הערבית בישראל אינה תת-קהילה נפרדת הראויה ליחס מיוחד כחלק מגישה רב-תרבותית, אלא חלק אינטגרלי מן החברה הישראלית.

הנתבע מודע כמובן למשמעויות הסמליות הלא-פשוטות של בחירתו ולכן, למרות השיח הציוני שהוא מקדם, הוא מנסה בו-זמן לאותת לקהילתו כי אין מדובר בהזדהות אמיתית עם ערכי הציונות, אלא במסכה משפטית בלבד. איתות זה מושג בדרכים שונות. כך, למשל, הנתבע חוזר שוב ושוב על הנוסחה "הישראלי הסביר", עד שהיא נשמעת מפיו כסיסמה ריקה. בנוסף, החזרה על הנוסחה עצמה אינה מדויקת תמיד. כך למשל, במקום לומר "המדינה היהודית והדמוקרטית", הוא אומר: "המדינה היהודית של ישראל". יתרה מכך, הוא מגזים את עמדותיו הציוניות ומצהיר הצהרות בזכות הכיבוש בשטחים אשר נשמעות מופרכות כאשר הן באות מפיו. כך למשל הוא אומר: "יש להניח כי בימ"ש ישראלי לא יראה באור שלילי אנשים הנמנים על קבוצות שכל מטרת התארגנותן הינה לשם קידום המטרות המוצהרות והאחרות של שלטון הכיבוש הישראלי של הגדה המערבית, דוגמת אנשי אגודת הכפרים."⁴⁵

לבסוף, משעור אינו מביע עמדה קוהרנטית, אלא חלקים שונים בכתב ההגנה שלו סותרים אלו את אלו ומאותתים על כך שאין מדובר בעמדה אותנטית של הנתבע אלא רק בטענות משפטיות חלופיות. בחירות רטוריות אלה מהוות, בלשונה של ג'ודית באטלר, חיקוי פרודי על נורמות האזרחות הישראלית, חיקוי שנועד לחשוף דווקא את החלקים המושתקים, את הסתירות והדילמות שהוא כופה על האזרח הערבי.

מפאת קוצר היריעה, לא ניתחתי את פסקי הדין (במחוזי ובעליון) ואת הדרכים השונות בהן השופטים בחרו כדי להתמודד עם המלכוד שהתביעה מציבה בפניהם: כיצד להכיר בלשון הרע כנגד אזרח ערבי המואשם בשיתוף פעולה במלחמת 1948, ואיזה מקום יש לתת לנרטיב הנכבה בפסיקת בית משפט ישראלי?⁴⁶ מדובר בפסקי דין מרתקים, הראויים לדיון נפרד. ברשימה זו ביקשתי למקד את המבט בהליך המשפטי עצמו כבמה לפרפורמנס של אזרחות ישראלית.

אבקש לסיים עם אמיל חביבי. חביבי ניצח גם במשפט וגם בערעור. בית המשפט הישראלי קיבל את הטענה שלו כי האשמתו כמשתף פעולה עם כוחות הביטחון הישראלים ב-1948 מהווה לשון הרע. והוא זכה ב-16,000 שקלים. מסופר, כי חביבי קנה מכונית בכספי הפיצוי, ועל שמשת החלון של מכוניתו הדביק סטיקר עליו כתוב: "בעזרת לוטפי משעור" [משחק מילים אירוני על אינשאללה – בעזרת השם]. למרות שתביעת חביבי הצליחה להביא את דילמת 1948 לשערי בית המשפט הישראלי ולחייבו להישיר מבט אל התופעה המושתקת של משתפי פעולה, ההכרה היתה חלקית ולא מספקת. ההליך גם גבה מחיר כבד מחביבי, שנאלץ לסטות מן העמדה המורכבת שאותה הציג בספריו ולאמץ גישה בינארית ופשטנית לשאלת שיתוף הפעולה. בראיון מאוחר, ממש לפני מותו, שערכה עמו דליה קרפל במסגרת הסרט התיעודי על חייו, הצליח חביבי להציג את מורכבות העניין באופן תמציתי: "אחד מן המנהיגים הקומוניסטיים שאל אותי אם היינו 'קולבורייטורס' [משתפי פעולה. ל.ב]. אמרתי לו: לא היינו קולבורייטורים. אבל בעיניו של מישהו מבחוץ, בייחוד אם הוא ערבי, זה לגיטימי לחשוב שהיינו קולבורייטורס. גם יהודים מן השמאל הקיצוני היו מאשימים אותנו לפעמים בשיתוף פעולה. אבל שיתוף הפעולה היה הדרך היחידה לשרוד באדמתנו."⁴⁷

- 1 "אמת דיברתי" – הגנה שמקורה בסעיף 14 לחוק איסור לשון הרע, התשכ"ה-1965, שלפיו "במשפט פלילי או אזרחי בשל לשון הרע תהא זאת הגנה טובה שהדבר שפורסם היה אמת והיה בפרסום ענין ציבורי; הגנה זו לא תישלל בשל כך בלבד שלא הוכחה אמיתותו של פרט לוואי שאין בו פגיעה של ממש."
- 2 Robert Post, *The Social Foundation of Defamation Law: Reputation and the Constitution* 74 CAL. L. REV. 691 (1986). לדוגמאות ראו ע"א 323/98 שרון נ' בנוזימן ואח' פ"ד נו(3) 245 (2002) (תביעת לשון הרע בעניין מאמר שפרסם הנתבע שנושאו התנהלות התובע במלחמת לבנון הראשונה); ע"א 8345/08 בן נתן נ' בכרי (פורסם בנבו, 27.7.2011) (תביעת דיבה שהוגשה ע"י נציגי חיילים שהשתתפו במבצע חומת מגן בג'נין בגין ייחוסם של מעשים שונים לחיילים שלחמו במבצע במסגרת הסרט "ג'נין-ג'נין" שאותו יצר, הפיק וביים המשיב); ע"פ 232/55 היועמ"ש נ' גרינוולד פ"ד יג 2189 (1958) (הליך בו עלתה שאלת שיתוף הפעולה של ישראל קסטנר עם אדולף אייכמן).
- 3 ת"א (נצרת) 388/88 חביבי נ' משעור פ"מ תשנ"א 3(3) (1991) (להלן: עניין חביבי). השבועון "אסינארה" נוסד בנצרת ב-1983. הוא מייצג את תחילתה של תקופה חדשה בעיתונות הערבית, אוטונומית ומכוונת-שוק. התקופה הישנה, אשר היתה יותר מכוונת-אידיאולוגיה ופוליטיקה, מיוצגת על ידי עיתונים כגון אל-איתיחאד של המפלגה הקומוניסטית, אשר נוסד ב-1948. ראו אמל ג'מאל "יוצאים למרחב: התפתחויות בעולם התקשורת הערבית בישראל" העין השביעית 30, 28, 70 (2008).
- 4 הלל כהן ערבים טובים 59-58 (2006).
- 5 קיים הבדל בין המשפט האנגלי, אשר נטייתו להשתמש במבחן "בעלי הרעת" ("right thinking persons"), ואשר מתייחס לחברה בכללותה לבין המשפט האמריקני, שפועל לפי מבחן סקטוריאלי יותר. ראו Lawrence McNamara, *Bigotry, Community and the (In)Visibility of Moral Exclusion: Homosexuality and the Capacity to Defame*, 6 MEDIA & ARTS L. REV. 271 (2001); Lyrissa Barnett Lidsky, *Defamation, Reputation and the Myth of Community*, 71 WASH. L. REV. 1 (1996); Michel J. Tommaney, *Community Standards of Defamation*, 34 ALB. L. REV. 634 (1969/70); חאלד גנאים, מרדכי קרמניצר ובעוז שנור לשון הרע: הדין המצוי והרצוי 160 (2005). המשפט הישראלי הולך בעקבות המשפט האמריקני ומכיר בערכו של השם הטוב של היחיד בעיני קהילה שדעותיה עשויות להיות שונות מאלו של האוכלוסיה בכללותה. ראו שולמית אלמוג ואבינועם בן זאב "לשון הרע במבחן הבריות" משפט וממשל ב 235.
- 6 ג'ודית באטלר "צרות של מגדר" מכאן 2 202-229 (דפנה רו מתרגמת, 1990). ליישום תיאוריה פרפורמטיבית של באטלר בהקשר הישראלי על הפסיקות בעניין חן אלקובי וסאבר קאשור ראו אייל גרוס "הכל (א)שור: פרפורמטיביות וחציית גבולות המגדר והלאום בפסיקה על אונס במרמה" תיאוריה וביקורת 99 42 (2014). לדין שלי בנושא מתחזים ערבים במשפט הישראלי ראו Leora Bilsky, *Citizenship as Mask: Between the Imposter and the Refugee*, 15(1) CONSTELLATIONS 72 (2008); Leora Bilsky, *Speaking Through the Mask: Israeli Arabs and the Changing Faces of Israeli Citizenship*, 1 MIDDLE EAST LAW AND GOVERNANCE 165 (2009).
- 7 "אסינארה" (8.4.1988) [בערבית]. עניין חביבי, לעיל ה"ש 3, ראיות, מוצג ת/1.

- 8 ת.פ. (ת"א) 247/49 ה"עמ"ש נ' בילצקי, פסקים ז' (מחוזיים) 239 (1951) (להלן: עניין בילצקי).
- 9 בשאלת הבגידה, בית המשפט בחן ארבע טענות מרכזיות של הנאשמים להוכחת אמיתות דבריהם, ופסל את כולן בין מחוסר יכולת הנאשמים להוכיחן ובין מחוסר יכולתם להראות "בגידה". הטענות היו: הוראות שניתנו לצה"ל לסגת מחצי האי סיני ("מותר כמובן ליורדי דבר להתווכח על ערכו האסטרטגי של כל צעד וצעד שנעשה או שלא נעשה בזמן המלחמה, אך בוודאי אין לצפות מבית המשפט שיחווה דעה בשאלות שכללו."); המנעותו של בן גוריון מלעשות כל מאמץ לשחרר את ירושלים; צירופו של אחד מר פרד האריס לצה"ל בהיותו קצין מודיעין אמריקני; ופעילותו של בן גוריון כסוכן ממשלה זרה, "אחד המושכים את עגלת אדוניו האמריקאים". בהקשר של סטנדרט הבחינה, קבע בהמ"ש ש"אין משום הוצאת שם רע אם הדברים עלולים להשפיל אדם רק בעיני סוג מסוים של אנשים, ולפי השקפה זאת..., חשובה רק דעת הקהל בכלל או לפחות רגשותיהם של בעלי דעת (right thinking men...), יוצא שאותם דברים שהיה בהם משום הוצאת שם רע במקום מסוים ובזמן מסוים, אפשר שלא יהיה עוד בהם משום הוצאת שם רע לאחר שדעת הקהל תשתנה ותתפתח." (עניין בילצקי, לעיל ה"ש 8, בעמ' 236). יש לציין כי מאז עניין בילצקי השתנה המבחן בפסיקה הישראלית לקביעת פגיעה בשם טוב והוא עומד, מאז פסה"ד בעניין שאהה נ' דרדריאן, על אמת מידה סקטוריאלית, כלומר של קבוצת הייחוס של התובע. ראו גנאים, קרמניצר ושנור, לעיל ה"ש 5, בעמ' 163. לעניין פסה"ד בעניין שאהה נ' דרדריאן ראו להלן ה"ש 27.
- 10 דברי ראש הממשלה ד. בן-גוריון בחג כ"ה השנים להסתדרות הנוער העובד, תל-אביב, איצטדיון הצבא, 13.10.1949, כפי שהם מובאים בספרו של נתן דונביץ'; להרחבה, ראו נתן דונביץ' נאשמים: דרמות מבית המשפט 228 (2000).
- 11 "ידענו, בן גוריון הוא אחד המושכים את עגלת אדוניו האמריקנים. ידענו, הוא חייב בכך. עברו הביאו לכך. ידענו, שסוכן אמריקני מתחייב לשירות לכל צדדיו ופרטיו. אך לא תארנו כי ראש ממשלה בישראל יעבור על המכסה כי לעומת פריין עבודתו יחווירו עורכי הניו יורק טיימס והפארווערטס." מאמר המערכת "נאום מחפיר של ראש הממשלה" קול העם 14.10.1949 812.
- 12 נאשמים, לעיל ה"ש 10, פרק 12 [ראש הממשלה על דוכן העדים], 255-264. לפי הפרוטוקול מיום 2 במאי, עמ' 27 העיד מיקוניס: "נפגשתי עם דוד בן גוריון בימים הראשונים אחרי קום המדינה, כשערינו הופצצו ועמדו ללא הגנה. בקשתי ראיון דחוף אצלו וקבלתי ראיון כעבור כמה ימים. בערך ב 20 או 21 למאי. שאלתי מהו חוסר התגוננות הישוב, השיב שחסר לנו האמצעים, וגם אנשים מאומנים. הצעתי לו שיכנינו לי דחוף את הניירות כדי שאוכל לנסוע לארצות הדרמוקרטית העממית ולגייס שם אמצעי הגנה, נשק מגן... קבלתי עזרה בבולגריה, צ'כיה, פולניה, רומניה. לא היו לי כל קשרים לממשלת אותן הארצות, אלא רק למפלגות הקומוניסטיות שבהן. העזרה היתה במתנדבים, לוחמים ובכל מיני דברים אחרים שאין לגלותם... הנשק הגיע וכל חיל בצבא ההגנה הכירו... פעולתי זאת לא היתה מתואמת עם פעולות המדינה. ייצגתי רק את המפלגה הקומוניסטית."
- 13 השופט גינוסר ציין "במה מעל מר בן גוריון באמון עם ישראל? המאמר אינו מפרט ומסתפק בכינוי 'בוגד'. משום כך, ובגלל סדרי הדין החלים במשפטים

- פליליים, בהם ניתנת לנאשמים הזדמנות מלאה להוכיח את הגנתם 'דברי, דברי אמת', הנאשמים לא החמיצו את ההזדמנות וניסו בכל כוחותיהם לגלול בפני בית המשפט את מעשיו השונים של ראש הממשלה, ולהראות שהיה בהם משום בגידה. ייאמר בגלוי, שניסיון זה נכשל כישלון מוחלט. עניין בילצקי, לעיל ה"ש 8, בעמ' 239. הנאשמים הורשעו ועל כל אחד מן הנאשמים הוטל קנס בסך 50 ל"י, וכן 25 ל"י הוצאות משפט, והוראה לפרסם את פסק הדין בשלושה עיתונים.
- 14 צבי זינגר "שמואל מיקוניס: פגישות" ידיעות אחרונות 24.9.1982 17-19. ע"א 809/89 לוטפי משעור נ' אמיל חביבי מז (1) 1 (1992) (ראיות, תיק מוצגים מטעם המערערים, מוצג 1/1).
- 15 השתתפותו של חביבי בעסקת הנשק הוזכרה פעמים רבות בעיתונות הערבית באותה תקופה. ראו עניין חביבי, לעיל ה"ש 3 (ראיות, תרגום מאמר מאת-דאמון, 14.10.1983, מוצג 2/1; ראיות, תרגום מאמר מאת-דאמון, יולי 1983, מוצג 9/1; ראיות, תרגום מאמר מאת-סינארה, 8.3.1985, מוצג 13/1).
- 16 ראו אלמוג וכן זאב, לעיל ה"ש 5, בעמ' 249-250 ("קובעת ההלכה כי יש ליישם את המבחן האובייקטיבי והמבוסס על זיהוי האנשים בעיניהם נפגע התובע) תוך התחשבות בחוגו של אדם. (" ראו גם גנאים, קרמניצר ושנור, לעיל הערה 5, בעמ' 159-164 (המחברים קובעים כי בישראל שלטת אמת מידה של "מבחן הבריות הסקטוריאלי" המובחן מ"מבחן הבריות הכללי" – דהיינו של כלל החברה).
- 17 אמיל חביבי האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל (אנטון שמאס מתרגם, 1995).
- 18 האפוטרופוס לנכסי נפקדים הוא מוסד יציר חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950, לו הוקנו נכסיהם של בעלי נכסים שהיו מאז 29.11.1947 ועד ביטול מצב החירום בישראל אזורי ארץ אויב; או נמצאו באחת הארצות הללו; או יצאו מארץ ישראל לפני 1.9.1948; או יצאו מארץ ישראל אל מקום בארץ ישראל שהיה מוחזק אותה שעה בידי כוחות שביקשו למנוע הקמתה של מדינת ישראל או שנלחמו בה לאחר הקמתה (חוק נכסי נפקדים, סעיף 1(ב)).
- 19 האופסימיסט, לעיל ה"ש 17, בעמ' 95.
- 20 שם, 120.
- 21 שם, 121.
- 22 Timothy Brook, COLLABORATION, JAPANESE AGENTS AND LOCAL ELITES IN WARTIME CHINA (2007).
- 23 ראו כהן לעיל ה"ש 4, בעמ' 58-61.
- 24 המונח 'האזור האפור' נטבע על ידי פרימו לוי לתיאור הטשטוש המכוון של הגבול בין מעוול לבין קרבן. ראו פרימו לוי השוקעים והניצולים (1991).
- 25 לדין ברעותיו של חביבי על החוק הישראלי ברומן וכיצד הוא מבקש לאתגר את גבולותיו, ראו גם פריד גאנץ "אל מותפאקס: סיפור על האופסימיסט, על ביטחון המדינה ועל הכללי-היוצא-מן-החריג בפרקטיקה המשפטית" מחברות עדאלה 94 (2004).
- 26 חוק איסור לשון הרע קובע שבכדי להפוך לעוולה אזרחית של לשון הרע, על הפרסום, בין היתר, להגיע לאדם אחר זולת הנפגע (חוק איסור לשון הרע, סעיף

- 2(ב)) ובכדי להפוך לעבירה, להגיע לשני אנשים או יותר (שם, סעיף 6). להרחבה ראו גנאים, קרמניצר ושנור, לעיל ה"ש 5.
- 27 השוו עמ. Daniel More, *Informers, Defamation and Public Policy*, 19 GA. J. INT'L. & COMP. L. 503, 527-530 (1989), אשר דן בתביעת דיבה קודמת שהוגשה על ידי פלסטיני לבית המשפט הישראלי: ע"א 466/83 שאהה נ' דרדריאן, פ"ד לט(4) 734 (1986).
- 28 המונח "הנכבה", המתאר את התבוסה הערבית של 1948, הוצג לראשונה על ידי ההיסטוריון הסורי קונסטנטין זורייק בספרו מענא א-נכבה ("משמעות האסון"), שפורסם ב-1948. אחד הראשונים להשתמש במונח היה עארף אל-עארף בספרו המונומנטלי על אירועי המלחמה ואלו שלאחריה, ראו Arif-al-Arif, al-Nakba (1960). מאז מלחמת ששת הימים ב-1967, המונח הפך לכינוי הפלסטיני הרשמי למלחמת 1948. המונח הפך מוכר לציבור הישראלי בכללותו רק בשנות ה-90. ראו Ronit Lentin, *The Contested Memory of Dispossession: Commemorizing the Palestinian Nakba in Israel*, in THINKING PALESTINE 206 (Ronit Lentin ed., 2008); ברוך קימלרנינג "אל נכבה" תיאוריה וביקורת 12-13, 37-33 (1999).
- 29 פעמים רבות, תביעת דיבה היא שדה בו צדדים מנסים למשטר הפרת נרטיבים לאומיים וזכויות קולקטיביים. ראו Ilan Pappé, *The Tantura Case in Israel: The* Katz Research and Trial, 30(3) J. PALESTINE STUD. 19 (2001) השוו גם לדיבה נגד מוחמד בכרי, יוצר הסרט "ג'נין ג'נין" אשר תאר גרסה שנויה במחלוקת בדבר פשעי מלחמה שלכאורה בוצעו על ידי צה"ל בג'נין ב-2000, ת"א (מרכו) 6053-08-07 עופר בן-נתן נ' מוחמד בכרי (פורסם בנבו, 26.6.2008) וע"א 8345/08 לעיל ה"ש 2. ראו גם רתם רוזנברג "הבניית זכרון הפעולה הצבאית בג'נין בפסיקת בג"ץ" עיוני משפט לב 1, 250-203 (2010).
- 30 ראו רפנה ברק-אדו "והגדת לבנך: היסטוריה וזיכרון בבית-המשפט" עיוני משפט כו 802-773 (2) (2002).
- 31 להרחבה, ראו Leora Bilsky, *The Habibi Libel Trial: Defamation and the Hidden-Community Basis of Criminal Law*, 61 U. TOR. L.J. 617, 643-54 (2011).
- 32 האופטימיסט, לעיל ה"ש 17, בעמ' 92-90.
- 33 לאסופת מאמרים המערערת על החלוקה החדה בין משפט פרטי לציבורי, ראו THE POLITICS OF LAW: A PROGRESSIVE CRITIQUE (David Kairys ed., 1998).
- 34 המקרה המפורסם בעניין זה הוא, Connolly v. McKay, 28 NYS 2d 327 (NY Sup Ct, 1941).
- 35 עניין חביבי, לעיל ה"ש 3 (ראיות, עדות חביבי במשפט, 19.11.1990).
- 36 מדד שבדק אי-אמון במוסדות מצא שב-2003, 27.5% מהנסקרים העריכים הביעו אי-אמון בבתי המשפט בישראל (לעומת 29.9% מהנסקרים היהודים), וב-2011 שיעור הנסקרים שהביעו אי-אמון בבתי המשפט עמד על 41.6% מהנסקרים העריכים ועל 35.3% מהנסקרים היהודים. ראו סמי סמוחה "לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012" המכון הישראלי לדמוקרטיה 47, לוח 3.2 (2013).
- 37 עניין חביבי, לעיל ה"ש 3 (ראיות, תרגום מאמר מאל-איתיחאד 18.10.1983 מוצג 3/3).

- 38 בחינת המשפט כאתר בו אנשים מציגים (perform) זהויות עשוי לחשוף את הרגעים החתרניים בתביעה. כפי שטענה ההיסטוריונית של המשפט אריאלה גרוס: "Instead of turning trials into texts to be read, the historian reading the traces of performances... must turn texts back into performances" Ariela Gross, *Beyond Black and White: Cultural Approaches to Race and Slavery*, 101 COLUM. L. REV. 640, 651-652 (2001). גרוס מציעה ליישם את התיאוריה של באטלר בדבר הפרפורמטיביות של מגדר על משפטים שעוסקים בזהות גזעית.
- 39 כך, תיק בית המשפט עצמו יכול לשמש מקור ללימוד היסטוריה חברתית שכן הוא מכיל אוסף כתבות ודיונים בנוגע לעמדות שונות בציבור הערבי על הממשל הצבאי ושאלת שיתוף הפעולה.
- 40 להרחבה, ראו כהן, לעיל ה"ש 4.
- 41 משעור טען שחביבי איבד תיקיית מסמכים ברחוב הירקון בתל אביב. אסינארה, לעיל, ה"ש 7.
- 42 עניין חביבי לעיל, ה"ש 3 (ראיות, עדותו של ד"ר נסים קלדרון, 15.11.1990).
- 43 עניין חביבי לעיל, ה"ש 3 (תקציר טיעוני הסיכום של הנתבע).
- 44 שם.
- 45 שם.
- 46 להרחבה, ראו Bilsky, לעיל ה"ש 31.
- 47 ראו סרטה של הבימאית דליה קרפל, "אמיל חביבי – נשארתי בחיפה" (טרנספקס הפקות, 1997).